

Основні топоси мотиву «марнота марнот» в українській бароковій поезії

В історії європейської культури особливе місце посідає епоха бароко, своєрідність художнього стилю якої була зумовлена складною ситуацією духовного життя постренесансної доби, бурхливими соціально-політичними процесами XVII ст., жорстокими релігійними конфліктами, приголомшливими астрономічними та географічними відкриттями, котрі змушували людину докорінно змінити уявлення про всесвіт і переглянути власну роль у загальній системі речей. Драматизм барокового світобачення відчутний щонайперше в змісті творів різних видів мистецтва, автори яких активно розробляли теми швидкоплинності та крихкості дочасного життя, непостійності щастя і тлінності земних благ, мислили людину як трагічну істоту, що усвідомлює власну мізерність і марно шукає втрачену гармонію свого існування. Бурхливі події вітчизняної історії XVII – XVIII ст. також справили помітний вплив на формування світоглядних основ національної барокової традиції. Нестабільна політична ситуація в Україні цієї доби, запеклі військові і конфесійні суперечки з численними жертвами та руйнуваннями давали можливість особливо гостро відчувати нікчемність і хисткість дочасних людських прагнень, а тому тлумачити їх лише як згубні прояви світової марноти.

Мета нашої студії – проаналізувати основні топоси ванітативного мотиву у вітчизняній поезії XVII – XVIII ст., окреслити їхню універсальність та своєрідність в контексті традицій європейського барокового письменства. Зазначмо, що під поняттям “топос” ми розуміємо окремі смислові одиниці, сукупність яких утворює цілісну структуру відомого літературного мотиву і які незмінно фігурують при його розробці в текстах певних жанрів та стилів.

Ванітативні рефлексії українських барокових авторів щонайперше пов’язані з опрацюванням топосу швидкоплинності та крихкості дочасного життя. Цей топос мав у вітчизняній поезії різний ступінь розробки: від наявних у текстах XVII – XVIII ст. принагідних порад-застережень пам’ятати про скороминущість людського віку [див.: 23; 326, 329] до окремих творів, зміст яких цілком було підпорядковано розкриттю цієї думки. Прикладом такого тексту є, зокрема, псалма під назвою “Стих о кратком житіи челоуѣческом”, інципіти різних варіантів якої вміщено в антології В. Перетця:

Сколь наше на сем свѣтѣ житіе плачевно,

Коль скоро и коль кратко, аки однодневно [14; 126, 129, 132].

Окреслюючи скороминущий характер земного буття людини, вітчизняні поети традиційно порівнюють короткий людський вік із хисткими реаліями світу природи, а саме – з вітром [див.: 24; 70 і 23; 337], парою [див.: 28; 470], павутинням [див.: 28; 468, 474 і 10; 16]. Біблійні джерела цих аналогій зумовлюють спільність їхнього використання в християнській літературній традиції. Наприклад, семантика образу павутиння як уособлення нетривкості дочасного буття та його примарних благ вельми приваблювала польських

барокових поетів, зокрема Себастьяна Грабовецького, котрий стверджував, що діяльність і прагнення людини – “*rajeczynie równie*” [див: 29; 33 і 31, т. II; 174, 541]. В українському письменстві XVII – XVIII ст. цей образ набув особливого поширення в літературній спадщині Лазаря Барановича, котрий не лише послуговувався ним для створення окремих влучних порівнянь, але й вибудовував на його основі розлогі поетичні структури:

<i>Kożdy by z ludzi rad pociągnął lata,</i>	<i>A dłużej rad by zażył tego świata,</i>
<i>Lata są nasze jako pajęczyna,</i>	<i>Jakoż pociągnąć je zmoże chudzina?</i>
<i>Urwać się prędko pajęczyna może,</i>	<i>Pajęcze lata pociągnąć się trwoże...</i>

[28; 468]

Порівнюючи скороминущість людського віку із крихкістю павутиння, що його може зруйнувати навіть легесенький подих вітерцю, автор вірша розмірковує над тим, чому ж людина щосили тримається свого тлінного земного буття. Висновком цих роздумів є побудова оригінального концепту: Лазар Баранович ушлявлює милосердного Христа-*Robaczka*, що власним розп'яттям перетворив хистке життя-павутиння на прекрасну шовкову тканину [див.: 28; 468]. На наш погляд, джерелом цієї дещо несподіваної асоціації могло бути переносне значення слова “*robaczek*”, тобто “*малятко, крихітка*” як усталене наймення новонародженого Ісуса в польській різдвяній поезії.

Розробляючи топос скороминущості та крихкості дочасного життя, українські барокові поети вдавалися також до відомого з античності уподібнення людини мильній бульці (*homo bulla*). Метафоричний зміст цієї аналогії особливо відчутний в емблематичних віршах, художня структура яких ґрунтується на поєднанні літературного тексту з малюнком. Так, одна з емблем київської збірки “*Иѳіка ієрополітика*” (1712) містила зображення мильної бульки, а супровідна епіграма являла собою стисле й дотепне тлумачення цього візуального образу:

*Краток живот наш, бѣден, скорбен, слезный,
но добръ жившим будет он полезный;
суетным кратиій есть и многолѣтній,
исчезне, яко пузир разноцвѣтный [цит. за: 27; 341].*

Прикметно, що в цій епіграмі образ дитячої грашки постає не просто загальною емблемою скороминущості дочасного існування. Він символізує насамперед ілюзорність та крихкість земного буття людини, обтяженої марнотними прагненнями та клопотами. За словами Д. Чижевського, зображення мильної бульки як уособлення суєтності світу можна подібати в численних західноєвропейських емблематичних збірках XVI – XVIII ст., певна частина яких була добре знана в Україні [див.: 27; 333–337]. Наприклад, у творі Зауберта “*Emblemata sacra*” (Нюрнберг, XVII ст.) світ представлено “в постаті гарно прикрашеної людини, що зайнята цією дитячою грашкою” [27; 351], а в збірнику Боккія “*Symbolicarum quaestianorum...*” (Бонн, 1574) “Бог навіть видаває весь світ, яко мильний пухир!” [27; 352]. У подібній інтерпретації цей образ фігурує не лише в поетичних творах різних жанрів, але й у бароковій драматургії, яка мала чітко виражений емблематичний характер. Як зазначає

Л.Софронова, в антипролозі російської п'єси “Стефанотокос” два отроки пускали мильні бульки, що повинно було символізувати марність та нікчемність дочасного людського життя [див.: 20; 216].

Невід'ємним складником розробки аналізованого нами топосу можна вважати протиставлення скороминущості земного існування людини вічній природі її буття в Небесному Царстві. На основі цієї антитези побудовано, зокрема, одну з епіграм Димитрія Туптала:

Должен всяк человек зрѣти, яко недолго здѣ жити:

Тысяща лѣтъ не долгота противу вѣчна живота... [24; 328]

Усвідомлюючи швидкоплинність та крихкість свого дочасного буття, людина не завжди може звільнитися від властивого їй потягу до звабливих принад цього світу. Відтак, українська барокова поезія приділяє значну увагу розробці топосу марності земних благ, котрі, за словами Лазаря Барановича, є лише “*dym, cień i próżnota*” [28; 468]. Окреслюючи небезпечну природу оманливих “світових розкошів”, вітчизняні поети XVII – XVIII ст. вдаються як до прозорих зіставлень людини з рибою або птахом, що, не витримавши спокуси, потрапляє у пастку [див.: 28; 468], так і до складних алегоричних побудов, створення яких вимагало від письменника високого рівня художньої майстерності та інтелектуальної фантазії. Наприклад, в одному з польськомовних віршів Симеона Полоцького автор тлумачить біблійний сюжет про смерть Авесалома як уособлення духовної загибелі кожного грішника, що думками свого серця “висить” на марнотних благах облудного світу. Підступний Йоав, три списи якого вбивають безпорадного сина царя Давида, постає алегорією самого диявола, котрий спонукає людину до злих думок, слів і вчинків. Десять зброєносців, що вкидають тіло Авесалома у провалля, символізують порушення Господніх заповідей, яке неминуче приводить грішника до вічної безодні пекельного вогню [див.: 15; 100].

3-поміж широкого спектру земних насолод, які незмінно ваблять людину і спонукають її до гріха, беззастережної негачії у творах вітчизняних поетів XVII – XVIII ст. зазнає поняття багатства. Іван Максимович окреслює його як найбільшу “тщету” цього світу, що завдає людині чимало горя та клопотів у дочасному житті і позбавляє її душу Небесного Царства [див.: 10; 79 (зв.) і 12; 13 (зв.)]. Вагомим аргументом, який мусить переконати читацьку аудиторію в марності прагнення до збагачення, є повсякчасні згадки українських барокових авторів про те, що жодними скарбами людина не може відкупитися від смерті. Цю думку наполегливо висловлюють у своїх творах Касіян Сакович [див.: 23; 337], Данило Братковський [див.: 31, т. II; 201], Симеон Полоцький [див.: 15; 95], Лазар Баранович [див.: 28; 484, 488] та ін. Маючи намір продемонструвати суєтність і гріховність “сребролюбія”, вітчизняні письменники часто вдаються до розробки образів та сюжетів, що побудовані на улюблених в естетиці бароко антитезах. Із цією метою, наприклад, українські автори охоче використовують популярну євангельську притчу про багатого і Лазаря [див.: 21; 98–99]. Контраст, який лежить в основі цього біблійного оповідання, дозволяє з особливою експресією висловити ідею тлінності земних насолод, а відтак –

справити якнайсильніше враження на людей, охоплених згубною пристрастю до “світових розкошів”.

У вітчизняній поезії XVII – XVIII ст. марнотний спосіб життя зазвичай також асоціюється із прагненням “порожньої” слави і честі [23; 329, див. також: 11; 219 (зв.) і 27; 139]. Іван Величковський у вірші “Минуты” сміливо залучає ці поняття до переліку “злых” реалій цього світу поряд із такими відверто негативними складниками реєстру, як “п'ятики, пещоты, зрады, хитрость, ошуканство” тощо [24; 262–263]. На думку І. Максимовича, людина, що прагне величі й визнання, неодмінно потрапить у тенета диявола [див.: 10; 120]. Вітчизняні барокові автори також залюбки правлять про хисткість дочасної слави, що може зникнути, наче сон [див.: 23; 327], або розбитись, як череп'яне начиння [див.: 15; 172]. Митрофан Довгалецький подає у своїй поетиці, а можливо, й сам створює вишуканий латиномовний вірш, що містить цілу низку порівнянь на позначення ілюзорності земної величі:

Гине так слава людська, немов дим розсівається в небі,

Мов легкий топиться лід, гине так слава людська.

Гине так слава людська і зникає небачено швидко,

Наче разносять вітри, гине так слава людська... [3; 263]

Українська напружена антитеза барокового світобачення зумовлює складність та неоднозначність в опрацюванні певних тем, образів та сюжетів. Своєрідним виявом цієї тенденції можна вважати досить суперечливе трактування топосу слави в українській віршованій літературі XVII – XVIII століть. Роздуми про марність земного визнання поєднувалися у творах вітчизняних барокових поетів зі звеличенням видатних державних і церковних діячів, покровителів освіти й культури, слава яких долає смерть та забуття. Таке химерне співіснування образів минущої і “несмертельної” слави спостерігаємо, зокрема, у “Вѣршах на жалосный погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного” (1622). Перший образ неодмінно зринає в переліках тлінних благ цього світу (“Богатство, мудрость, слава, сила – все преходить, // Нѣчого ся трвалого в мѣрѣ не находитъ” [23; 326, 327]), другий щільно пов’язаний з основною ідеєю твору. К. Сакович має на меті увічнити ім’я славетного українського лицаря, заслуги якого перед Батьківщиною не поступаються військовим подвигам античних героїв, оспіваних стародавніми поетами [див.: 23; 334].

Прикметною рисою вітчизняного барокового письменства є спроба диференціювати поняття марнотної і правдивої слави. У традиційний для християнської етики спосіб цю проблему розв’язує І. Максимович. В емблематичному творі “Царский путь”, що є, очевидно, перекладом латинської збірки Бенедикта Гефтена (Антверпен, 1635) [див.: 27; 353], автор звертається до читачів із пристрасним закликом-пересторогою: “...Непремѣни, молю, трудов твоих на похваленіе челоуѣков, ни желай тщеславія, да погубиши вѣчноє прославленіе; похвала бо земнородных в праху пребываніе имат, и слава ея угасает на земли; истинная же и незиблемая добродѣтели слава пребывает въ вѣки. Коль неправедно ест любити славу челоуѣческую, паче славы Божія?”

[13; 75–75(зв.)]. Таким чином, набуття правдивої слави асоціюється насамперед із діяльністю людини в ім'я Господа. Цілком приймаючи таке визначення, українські барокові поети разом з тим прагнуть дещо розширити коло людських звершень, гідних безсмертя. Віддаючи шану певній особі, панегіристи XVII – XVIII ст. особливо акцентують добрі справи людей, здійснені на благо Вітчизни. При цьому усталена формула заслуг “*in patriam et religionem*” стосується не лише досягнень військових чи державних діячів, але також учених і літераторів. Зокрема, саме так визначає основні засади художньої творчості І. Величковській. Як відомо, у передньому слові до збірки “Млеко” письменник наголошував на тому, що складає свої “штучки поетицкіє” не на “марные сегосвітные жарты”, як те роблять іноземні автори [24; 266]. Покладаючись на Божу допомогу і заступництво Пресвятої Діви, поет зважується на створення дотепних курйозних віршів зі свідомим наміром збагатити скарбницю вітчизняного письменства, переконати аудиторію у невичерпних виражальних можливостях рідної мови, піднести українське мистецтво слова до високого рівня європейської культури. Відтак, патріотичні наміри і щира побожність автора збірки мають звільнити його від гріха марнославства: “...ложи́лем труд не ку якому, не дай, Боже, тщесла́вию, але щегу́льне ку сла́вѣ́ Бога” і “на оздобу отчизни нашеи і утѣху малоросі́йским сином єи...” [24; 266].

Збурена потужними впливами ренесансних ідей, поетична свідомість українських барокових авторів зазнавала суттєвих змін, які щонайперше відчутні в розумінні феномена літературної слави. Свідченням такого переосмислення є, зокрема, тенденція до поступової відмови від анонімності художніх текстів. Як справедливо зауважує О. Сидоренко, “для доби, захопленої стилем, літературні твори таких стилістів, як Іван Величковський, Стефан Яворський або Димитрій Туптало-Ростовський, не могли залишатися анонімними” [33; 138]. Щире бажання прославити Бога, розрадити читачів і наставити їх на істинний шлях, утвердити самобутність національної культурної традиції поєднувалося із прихованим прагненням належного визнання свого поетичного хисту та інтелектуальної снаги. Відчуваючи гріховність цього прагнення, письменники мусили вдаватися до певних виправдань, зокрема до применшення власних здібностей і чеснот. За влучним спостереженням Б. Криси, “топос скромності” як невід’ємний елемент будь-якого старожитнього тексту “потрібний був саме тому, що літературний твір передбачав майбутню славу свого автора” [9; 83].

У художньому світі європейського бароко поняття слави і марноти також відділяє вельми хистка межа. Розробляючи тему *Vanitas*, поети XVII ст. повсякчас наголошували на зникомості та нестатечності земного визнання. Улюбленою ілюстрацією цієї тези для вітчизняних і зарубіжних митців були повчальні приклади з життя стародавніх володарів та полководців. Доля Олександра Македонського, Юлія Цезаря, інших відомих персонажів біблійної та світської історії мала переконати читачів у нікчемності слави, що за жодних умов не уникне тління й забуття [пор.: 15; 172 і 4; 657 та 31, т. II; 104]. Твори багатьох європейських поетів XVII ст., зокрема німецького лірика Даніеля

Каспера фон Лоенштайна, засвідчують скептичне ставлення їхніх авторів до літературної слави, до величі науки та мудрості [див.: 7; 160 і 4; 237]. Зовсім інший погляд на цю проблему висловлює представник англійського бароко Роберт Геррік. В одному зі своїх віршів, інспірованому славетною одою Горація (III, 30), автор править про скромний, але міцний “пам’ятник” власної літературної творчості, що непідвладний згубній силі часу [див.: 1; 230].

Барокові письменники різних країн обстоюють ідею безсмертя воєнних подвигів та лицарської честі. За твердженням Я. Пельша, ренесансний апофеоз вічної слави героїв-патріотів набув ще більшої інтенсивності в польській віршованій літературі XVII ст. [див.: 30; 319]. Цю тему докладно розробляє видатний угорський поет і полководець Міклош Зріні (1620-1664): у його тлумаченні військова слава постає єдиним певним явищем, що протистойть руйнації та забуттю [див.: 4; 160–162].

Важливе місце в розробці мотиву “марноти марнот” посідає топос ілюзорності земного щастя та мінливості людської долі. Прикметно, що рекомендації стосовно вживання цього топосу зафіксовано в пам’ятках вітчизняної літературної теорії XVII – XVIII ст. Наприклад, згідно з настановами київської риторики “Ворота красномовства” (1683), письменники мали обов’язково викривати примхливість Фортуни в текстах панегіричного жанру [див.: 19; 352]. Численні варіації на цю тему постають також невід’ємним складником творчої практики українських барокових авторів. Означений топос докладно розроблений в елегійних віршах, автори яких здебільшого нарікають на неприхильність долі або її оманливий характер [див.: 14; 18, 188]. Античний образ сліпого щастя або Фортуни часто присутній у військовій поезії, зокрема, в описах різноманітних баталій – реальних чи алегоричних. Останню з них яскраво репрезентує твір Йоасафа Горленка “Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними, в человекѣхъ путнику...” (1737) [пор.: 2; 191–193 і 6; 150].

Розробляючи традиційні образи нестатечного щастя, яке обертається по колу [див.: 28; 435 і 14; 188] або зникає, наче сон [див.: 10; 120], вітчизняні поети, разом з тим, прагнуть до створення власних, питомо оригінальних художніх структур. Із цією метою І. Величковський переосмислює усталене тлумачення біблійного сюжету про “лѣствицю Іаковля” й уподібнює зрадливе щастя драбині, якою люди то піднімаються, то сходять униз [див.: 24; 255]. Л. Баранович порівнює прихильність Фортуни зі звучанням струни, що радує і звеселяє людину, але уривається несподівано й швидко [див.: 28; 435].

Роздуми вітчизняних письменників над мінливістю долі часто були підкріплені відповідними висловами, запозиченими з літературної спадщини старожитніх авторів. І. Максимович покликався з цього приводу на твори отців Церкви [див.: 10; 120], а Т. Прокопович виявляв неабияке зацікавлення до сентенцій давньоримських поетів стосовно нестатечності щастя і зрадливості Фортуни [див.: 17; 444, 448, 465 та ін.]. Антична історія і міфологія правила українським бароковим авторам за невичерпне джерело цікавих і напружених сюжетів, які повинні були ефектно проілюструвати тезу про непостійність

людської долі. Приміром, у віршованій збірці “Алфавит...” (1705) І.Максимович переповідає історію лідійського царя Креза, що за часів свого панування володів незчисленними скарбами, а наприкінці життя був змушений у своїх переможців “окруха и води просити” [10; 96].

Європейські поети XVII ст. також були схильні ілюструвати свої роздуми над нестатечністю щастя прикладами з античної історії. Зокрема, польський лірик Станіслав Геракліуш Любомирський у вірші “Фортуна” згадує про дивовижні примхи долі, що їх зазнали військові і державні діячі Давнього Риму – імператор Юлій Цезар, полководець Марій і сенатор Сеян [див.: 31, т. II; 303]. Розробляючи топос ілюзорності земного щастя, представники європейського і вітчизняного бароко вдаються до використання деяких інших спільних образів та сюжетів. Зокрема, класичною емблемою зрадливої долі постає у їхніх творах колесо Фортуни [див.: 31, т. II; 302]. Описом цього улюбленого барокового символу розпочинається епопея дубровницького поета Івана Гундуліча “Осман”: рух невгамовного колеса символізує насамперед хисткість царської влади – воно за мить може позбавити трону монарха і піднести до найвищої вершини величі нікчемного раба [див.: 4; 297]. Подібно до українських письменників XVII – XVIII ст., європейські лірики, як правило, тлумачать образ Фортуни в негативному аспекті. Станіслав Морштин називає її сестрою смерті [див.: 31, т. II; 111], а Вацлав Потоцький вважає знуцання примхливої богині навіть гіршими за смертні муки [див.: 31, т. II; 73]. Отже, барокові автори закликають людину не вірити зрадливій Фортуні й покладатися лише на власну добродішність та милосердя справедливого Божого промислу.

Таким чином, здійснений нами аналіз деяких топосів ванітативного мотиву дає підстави стверджувати, що представники барокового письменства різних країн виявляють посутню спорідненість в літературному опрацюванні християнської ідеї “марноти марнот”. Важливим чинником такої спорідненості є, зокрема, спільне джерело риторичної “матерії”, якою послуговувалися вітчизняні й зарубіжні поети для ампліфікації означеного мотиву. Тексти Святого Письма й антична спадщина правили їм за надійну основу для оригінальних творчих потрактувань відомих образів та сюжетів. Своєрідність розробки ідеї Vanitas українськими авторами визначається передовсім загальною специфікою національної барокової традиції: питомо релігійний характер вітчизняного письменства XVII – XVIII ст. зумовлює відсутність у його структурі т. зв. “епікурейської” моделі ванітативного мотиву. Якщо європейські поети часом поєднували у своїх творах роздуми над нестатечністю земного життя із закликом насолоджуватися його скороминущими втіхами, то українські літератори тлумачили ідею “світових марностей” майже виключно в традиційному християнському аспекті.

На нашу думку, детальний літературознавчий аналіз ванітативного мотиву є перспективним напрямом у вивченні вітчизняної барокової поезії. Подальші завдання цього дослідження вбачаємо в розширенні кола студійованих топосів, а також з’ясуванні особливостей їхнього функціонування у віршованих текстах різних жанрів.

Література

1. Английская лирика первой половины XVII в. / Под ред. А. Н. Горбунова. – М., 1989.
2. Горленко Й. Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними, в чловѣцѣ путнику... // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обомянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные Н. Д. Жеваховым. Ч. II. Святитель Иоасаф и его сочинения. – К., 1907. – С. 183–212.
3. Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). – К., 1973.
4. Европейская поэзия XVII века / Вступ. статья Ю. Виппера. – М., 1977.
5. Засько О. Мотив *vanitas* у творчості Іоанна Максимовича // Медієвістика: Збірник наук. стат. / За ред. О. Мишанича. – Вип. 2. – Одеса, 2000. – С. 85–93.
6. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т. 2. – Вып. I.
7. Кочур Г. П. Друге відлуння: Переклади. – К., 1991.
8. Крекотень В. І. Українська книжна поезія середини XVII ст. // Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992. – С. 5–23.
9. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII – XVIII століть. – Львів, 1997.
10. Максимович І. Алфавит собранный, ритмами сложенный. – Чернігів, 1705.
11. Максимович І. Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707.
12. Максимович І. Осм блаженства евангелськіє. – Чернігів, 1709.
13. Максимович І. Царській путь креста Господня. – Чернігів, 1709.
14. Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 2. Приложения. – СПб., 1900.
15. Полоцкий С. Вирши / Сост., подгот. текстов, вступ. статья и комментарии В. К. Былинина, Л. У. Звонаревой. – Минск, 1990.
16. Попов П. М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. Й. Багалія. – К., 1927. – С. 668–697.
17. Прокопович Ф. Різні сентенції // Прокопович Ф. Філософські твори: В 3-х томах. – К., 1979. – Т. 1. – С. 435–476.
18. Рязанцева Т. М. Змалювати думку (Концептизм як напрям метафізичної поезії в літературі Європи доби Барокко). – К., 1999.
19. Савчук О. Рецепція українською бароковою літературою окремих елементів новолатинської поезії // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали I-го Українсько-італійського симпозіуму 13-16 вересня 1994 р. – К.–Венеція, 1996. – С. 349–362.
20. Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII в. Польша, Украина, Россия. – М., 1981.
21. Сулима М. Притча про багатого і Лазаря в українській літературі XVII – XIX ст. // Біблія і культура: Збірник наук. стат. Вип. 3 / За ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці, 2001. – С. 98–100.

22. Ткаченко О. Г. Елегія в давній українській літературі XVI–XVIII століть. – Суми, 1996.
23. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1978.
24. Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992.
25. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999.
26. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001.
27. Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Підгот. тексту та мовна редакція Л. Ушкалова; вступна стаття О. Мишанича. – Харків, 2003.
28. Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiow, 1671.
29. Hernas C. Barok. – Warszawa, 1980.
30. Pelc J. Zbigniew Morsztyn – arianin i poeta // Sajkowski A. Barok. Materiały. – Warszawa, 1987. – S. 319–323.
31. Poeci polskiego baroku / Oprac. J. Sokołowska, K. Żukowska. – Warszawa:, 1965. – T. I–II.
32. Radyszewskýj R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996.
33. Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977.